

La materialitat del «treball immaterial»: algunes claus per a una aproximació alternativa al treball en el capitalisme tardà

The materiality of “immaterial labour”: some keys about an alternative approximation to work in the later capitalism

Carlos López Carrasco

Departament de Sociologia V. Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia.
Universitat Complutense de Madrid

Correspondència: Carlos López Carrasco. Departamento de Sociología V
de la Facultad de Ciencias Políticas y Sociología.
Universidad Complutense de Madrid.
Campus de Somosaguas. 28223 Pozuelo de Alarcón (Madrid).
A/e: carloslcarrasco@gmail.com.

Data de recepció de l'article: maig 2012
Data d'acceptació de l'article: octubre 2012

Resum

L'article següent es proposa qüestionar el concepte de *treball immaterial* per tal de definir algunes claus per a un estudi sociològic del treball a les societats occidentals contemporànies que emprí eines conceptuals marxianes i que, al mateix temps, valori el paper d'allò corporal.

El text s'articula en quatre apartats. En el primer apartat, presento l'estat de la qüestió respecte a la noció de *treball immaterial*; en el segon, miro de desenvolupar un primer qüestionament des de la distinció marxiana entre treball concret i abstracte, per fer una crítica d'alguns trets del postoperairisme. En el tercer apartat critico algunes contradiccions del caràcter immaterial (no material) del treball a través de la corporeïtat, els factors no humans i la dimensió mercantil dels productes. Finalment, presentaré una síntesi dels punts principals del text.

Paraules clau: sociologia del treball, treball immaterial, Marx, corporalitat.

Abstract

This article questions the *immaterial labour* concept in order to provide some keys to a sociological study of labour in the contemporary Western societies based on Marxian theoretical tools while moreover considering the role of the body and materiality.

The paper is divided into four sections. The first one presents the state of the art of the *immaterial labour* notion. In the second section, we question the Marxian distinction between concrete and abstract labour, making a critique of post-operaist thought. In the third part, we point out some of the contradictions of labour immateriality on the basis of

the corporeity, non-human factors and mercantile dimension of the work products. Lastly, we review the core contributions of this study.

Keywords: sociology of labour, immaterial labour, Marx, corporality.

1. (Re)presentació de la noció de treball immaterial

1. El concepte de *treball immaterial* mira d'endinsar-se en els canvis que ha patit el treball en el mode de producció capitalista, el qual generalment anomenem *postfordisme*. Malgrat que la seva història és més antiga, tant la seva generalització a les ciències socials com la seva accepció actual ha de relacionar-se amb el corrent postoperaista i, més concretament, amb l'obra que Lazzarato, Hardt i Negri han desenvolupat des dels anys noranta.¹ En l'article següent utilitzaré termes d'aquests autors per presentar, primer, i criticar, posteriorment, la teoria del treball immaterial.

Autors com Touraine (1973 [1969]) o Bell (2006 [1972]) van analitzar amb encert la profunditat dels canvis socials que comportava el viratge dels models de producció en estendre's l'aplicació de les noves tecnologies (fonamentalment informàtiques) i el sector dels serveis. Això va succeir, principalment, als països occidentals, i està lligat a multitud de factors històrics en els quals no val la pena aturar-se gaire. La dècada dels anys setanta pot ser entesa com un moment de consolidació d'aquesta deriva o tendència. Per una banda, les activitats dels serveis s'expandeixen amb relació al desenvolupament de l'Estat del benestar i, igualment, s'encaixen en les estructures fabrils en un intent per fer més flexible, eficaç i rendible la producció, en resposta a una demanda en un cada cop més ràpid procés de fragmentació i transformació, i a una societat de consum sostenible a les tècniques de prospecció i persuasió provinents del màrqueting.² Això dóna lloc a un mercat laboral creixent en activitats com la infoproducció, la gestió, el màrqueting o la publicitat. Per una altra banda, l'automatització de les fàbriques i la informatització de la societat experimenten un creixement.

Ambdues facetes d'aquesta transformació del sistema socioeconòmic demarquen una modificació dels processos de treball, caracteritzats per la polivalència, és a dir, els treballadors s'exposen a una mobilitat i iniciativa més grans, i hi ha nous nivells d'especialització, la qual cosa condiciona l'aparició de formes reticulars d'organització del treball. De manera simultània, els avenços en comunicació dispersen i fragmenten les unitats de producció. Així mateix, els processos laborals incorporen procediments intel·lectuals i l'ús de les noves tecnologies a les tasques manuals, cosa que va suposar l'exigència de nivells de qualificació més elevats de la força de treball. La fàbrica, i l'ocupabilitat que comporta, perd la seva centralitat, social i espacial, com a productora de riquesa i, igualment, les formes de socialització i subjectivació desborden l'àmbit productiu, en connexió amb noves normes de consum.³

1. Convencionalment es denomina *postoperaisme* (postobrerisme o autonomisme) el corrent polític i intel·lectual que, principalment a Itàlia, emergeix des de l'obrerisme comunista en els anys seixanta que revisa postulats del marxisme en vista de moviments anarquistes, situacionistes i d'altres línies de pensament crític com l'Escola de Frankfurt o el post-estructuralisme francès.

2. Més que parlar del creixement del sector dels serveis, s'hauria de parlar de la disseminació de les activitats de servei per les estructures productives fabrils i agrícoles, i de la industrialització paral·lela d'aquestes activitats de serveis, en les branques de comunicació, cultura... Tal com exposa García, l'adscripció d'activitats laborals a sectors pot comportar enganys, com, per exemple, l'ús del terme *societat postindustrial* (2006, p. 199-202).

3. Això trastoca la imatge fordista del treball (vegeu CORIAT, 2001). Tanmateix, cal no incórrer en les simplificacions tòpiques que es fan sobre això. Els processos de canvi que s'han viscut no han d'entendre's des d'un determinisme mecànic, com una cadena de causalitats que respon a una racionalitat única o a través de la construcció de models històrics reduccionistes de l'organització, les activitats i els actors del treball. D'aquesta manera, evitem, en primer lloc, situar les causes d'aquesta deriva històrica en l'aparició de certes tecnologies (informàtiques), la simple resposta mercantil a la

Convé, més que aclamar una «nova era», registrar una deriva o tendència històrica complexa que influeix en la —sempre relativa i parcial— transformació del treball. Així, els autors del «treball immaterial» ho expressen com un canvi *qualitatiu*, una «tendència hegemònica» que, malgrat que no constitueix una majoria quantitativa en el món, indica un canvi radical en la manera com es dóna el treball, que ocupa, d'aquesta manera, un «paper estratègic en la organització global de la producció» (Lazzarato, 1996, p. 133; Lazzarato i Negri, 2001, p. 9; Hardt i Negri, 2004, p. 138).

2. En un primer apropament, el «treball immaterial» pot ser entès com aquell treball productor del contingut informatiu i cultural de la mercaderia, amb referència a dos aspectes diferents.

— D'una banda, les tasques i els productes del treball immediat es vinculen cada cop més a la capacitat de tractament de la informació, la qual cosa compromet habilitats relacionades amb el control informàtic i cibernètic o la comunicació.

— De l'altra, activitats que generalment no han estat reconegudes com a treball, però que ajuden a produir el contingut cultural de la mercaderia, per exemple, definint estàndards artístics, modes, gustos, normes de consum, opinió pública, etc. (Lazzarato, 1996, p. 133).

El que ens suggereix Lazzarato de manera immediata amb aquesta farragosa definició és el següent: en el marc del postfordisme hem de deixar de pensar en la *mercaderia* com si es tractés de caps de cartró embolicades amb cel·lofana i en les *tasques* del treball com a quelcom que implica únicament una sèrie de moviments o gestos corporals. També pretén donar entrada a moltes activitats no considerades socialment treball —que no són assalariades—, però que, en tot cas, són productives. Productores de coses com ara relacions socials (gestió empresarial, per exemple), símbols, imatges, textos, afectes... i, en aquest sentit, és justament aquesta producció (immaterial) el que genera valor. També, afirma, haurem d'acostumar-nos a pensar que les activitats laborals consisteixen més que mai a prendre decisions entre diferents alternatives, treball en equip, assumpció de responsabilitats, pensament, imaginació... Tasques en les quals el cos passa a un segon pla, motiu pel qual l'eix que serviria per a agrupar aquestes feines seria la immaterialització tant de les tasques com dels productes.

Paolo Virno incideix sobre un altre aspecte important: les feines el producte de les quals és indistingible de l'acció que el produeix (2003, p. 53-54). Identifica aquest segon tipus amb el treball paradigmàtic del postfordisme, al qual confereix un caràcter políticovirtuós (*i. e.* acció com a finalitat en si mateixa) capaç de construir un «espai amb estructura pública» —que vincula a la noció marxista de *cooperació*— i que seria avui dia justament l'encarregat de produir plusvàlua (Virno, 2003, p. 48).

Les «relacions cooperatives, col·laboradores i de comunicació» no són externes, expliquen ells, sinó «immanents» a les relacions productives. No serveixen o s'imposen com a ordres *per a* millorar la productivitat, sinó que són la pròpia activitat productiva i el seu producte: «el trabajo es la capacidad de activar y manejar la cooperación productiva», «el trabajador se debe convertir en un sujeto de la comunicación» (Lazzarato, 1996, p. 134). Per això, el treball immaterial constitueix per si mateix quelcom «immediatament col·lectiu» i es desplega en forma de xarxa, dins la qual cada intervenció és un node, o interfície, entre altres intervencions (Negri, 2001, p. 143).

De la mateixa manera, el treball immaterial es troba al centre de la dicotomia cada cop més desdibuixada entre la producció i el consum, i esdevé, per exemple, ambdós alhora (en el cas dels serveis) o el consumidor intervé activament en la concepció dels productes que finalment consumirà (Lazzarato, 2001, p. 38).

Tot això redunda en una força de treball cada cop més abstracta, intangible i intel·lectual: la generació de riquesa depèn cada cop més de la salut i d'habilitats psicoafectives, cognitives i comunicatives. Habilitats que doten la mercaderia (una avinença de comunicacions, relacions socials, afectes, idees) d'un contingut intangible que constitueix el valor que té. Des de la perspectiva post-

demanda o transformacions psicosocials i demogràfiques. Així mateix, no ens deixem convèncer per cosificacions com ara «l'obrer fordista» o el «model toyotista», entre d'altres, que, com a simplificacions que són, mai no succeïren en la realitat. Per a una anàlisi rotunda sobre aquestes representacions equívocues, vegeu Stroobants (2005).

operaista, la nova mercaderia cognitiva no és mesurable en unitats-temps o mesures-producte, és imprecisa i irreductible a qualsevol equació de temps socials mitjans, la qual cosa desactiva la famosa llei del valor treball marxiana (Iglesias, 2005). Això representa un límit a les tècniques d'apropiació capitalista anteriors basades en la salarització de la força de treball i la propietat dels mitjans de producció.

El fet que el treballador sigui amo dels seus mitjans de producció (intel·lecte, afectes...), responsable del seu propi control i motivació i que tingui un paper més actiu i anticipant (polivalència), disposa la base per a una tesi fonamental del postoperaisme: la independència del procés d'autovaloració per part dels treballadors (Lazzarato, 1996, p. 136-137; Hardt i Negri, 2004, p. 143). El treball immaterial s'explica, de fet, per la reproducció i pel desenvolupament de noves formes de vida i subjectivitat a través de les relacions socials que es despleguen al marge de les relacions de producció, de manera imprevista i sense ser gestionades pel capital (Lazzarato i Negri, 2001, p. 10). Queda invertida, així, la clàssica relació que aportava al capital l'avantatge i el predomini sobre els treballadors. Una nova composició de la força de treball (lligada a la naturalesa del contingut del treball) comporta confirmar l'autonomia de la classe treballadora, davant la qual el capital tractarà d'aprofitar-se'n, bloquejant-ne els excessos. Aquesta autonomia projecta l'articulació potencial d'aquesta sociabilitat (cooperació, comunicació) ara en mans del treballador i al marge del domini capitalista.

Cal afegir una última categoria vital per al postoperaisme. Per al corrent representa una fita el treball que Marx desenvolupa en els *Grundrisse* (1972 [1857-1858]), concretament l'aclamat «Fragment sobre les màquines». Hi advertiran l'exposició de les noves condicions del sistema capitalista, un moment en el qual el treball immediat deixa de ser el factor principal de generació de riquesa a l'encaix del desenvolupament de l'individu social i la cooperació productiva arrelada en la formació del *general intellect*; en altres paraules, l'objectivació del progrés del coneixement (ciència, tècniques, arts...) en una xarxa densa de relacions socials cooperatives i, sobretot, en un sistema de màquines (1972 [1857-1858], p. 230). Els autors postoperaistes incidiran en el caràcter no només objectiu d'aquesta «intel·lectualitat de masses», ja que també esdevé en la subjectivitat i el treball viu —coneixements, afectes i pràctiques a la feina.

2. El treball immaterial: entre la concreció i l'abstracció

2.1. QUINA MENA DE TREBALL ÉS EL TREBALL IMMATERIAL?

Després d'aquesta presentació de l'estat de la qüestió sobre el «treball immaterial», parem atenció ara al primer terme del concepte en qüestió, al *treball*. Ens adonem que, si bé els autors postoperaistes s'adscriuen al corrent marxista, una de les contribucions que hi fan passa pel replantejament del concepte de *treball* que opera a la teoria sobre el valor que Marx exposa en *El capital*. Per entendre-ho proposo que partim de la distinció que s'hi assenyala respecte del treball concret i abstracte.

En el primer volum d'*El capital*, Marx distingeix en el treball (en aquell que produeix mercaderies) un caràcter dual: concret i abstracte. Els treballs concrets, qualitativament diferents entre ells, són els que produeixen valors d'ús qualitativament diferents. Així doncs, la feina de la fustera produeix una cadira, i la del teixidor, una tela. Aprendre una feina, en aquest sentit, significa aprendre les peculiaritats d'una activitat concreta, els gestos, el que veiem si mirem com treballa una persona. Tanmateix, el valor d'una mercaderia no està constituït, en el model mercantil capitalista, per aquesta feina concreta. El treball produeix «valor» en la mesura que els seus productes s'introdueixen en una relació social d'intercanvi, és a dir, en tant que valors, les mercaderies són qualitativament iguals. Perquè això succeeixi, el treball viu un procés d'abstracció o, dit d'una altra manera, d'equiparació. El treball abstracte indica el mode pel qual, socialment, el treball constitueix valor. Marx explica que el treballador dedica una quantitat de treball abstracte (xifrat en temps

i diners, per això té el caràcter homogeni que té) que és abocat (i invertit) a la mercaderia com a substància de valor, una substància social comuna que cristal·litza, per dir-ho d'alguna manera, en aquest objecte mercaderia (Marx, 1999 [1867-1894], p. 6). Aquesta materialitat del valor Marx la va caracteritzar d'«espectral». No és quelcom que puguem veure, però tampoc no és una abstracció com la del pensament. És una «abstracció real», feta precisament al llarg de relacions socials efectives (Marx, 1999 [1867-1894], p. 6).

Si el tret central del treball immaterial és el mode cooperatiu i comunicatiu amb el qual és dut a terme, el maneig de les tecnologies de la informació i de la comunicació (TIC) o el seu component intel·lectual i afectiu, podem extreure la conclusió que amb el terme *treball* aquests autors fan referència fonamentalment a una *praxi* o *activitat* (sigui entesa o no com una capacitat, és a dir, com una activitat en potència), motiu pel qual al llarg dels seus escrits semblen estar representant allò que Marx denominà *treball concret*. És més, no és sinó la naturalesa del contingut d'aquest «treball» el que n'indica la nova qualitat, en comparació de com es donava el treball (pràctiques concretes) en models de producció anteriors.

2.2. L'ARGUMENT POSTOPERAISTA CONTRA LA TEORIA DEL VALOR TREBALL EN TRES PASSOS

Crida l'atenció que Hardt, Negri i, sobretot, Lazzarato, no hagin dedicat gaires pàgines a discutir sobre la teoria del caràcter dual del treball per si mateix, sinó que ho han afrontat des del qüestionament de la general «lei del valor» (Hardt i Negri, 2004, p. 176). Ho han portat a terme mitjançant una argumentació que constitueix una de les parts centrals del seu replantejament de Marx («més enllà de Marx»), i que consisteix en tres moments vinculats segons els quals:

1. Les activitats reflecteixen directament els canvis en el treball i de la societat. En el marc del postfordisme, *es pot inferir de la naturalesa immaterial del contingut del treball* el debilitament dels mecanismes abstractes (mercantils, administratius...) de classificació i mesurament social de l'ús intensiu del treball, com bé explica Jorge García (2006, p. 205). El sociòleg ens avisa del risc que suposa distorsionar els efectes de la divisió del treball (i de la integració d'aquesta divisió a la societat) si els deduïm directament de les relacions socials que s'estableixen *en* les activitats productives concretes. D'aquesta manera, s'actualitzaria un esquema pel qual el fenomen de la immaterialització del treball concret es presenta com a símptoma i causa d'una mutació general —com és el pas a una «economia postindustrial cognitiva», amb termes de Hardt i Negri.

És possible, aleshores, preguntar-se quines implicacions té el fet que aquests fenòmens siguin decretats *a priori* per l'analista (autonomia de la classe treballadora, comunió entre producció i vida social), ja que sembla que l'argumentació, en ser circular, tendeix a valorar-se a si mateixa en el moment en el qual trobem pràctiques concretes de treball immaterial.⁴ I, a partir d'això, és vàlid identificar el treball assalariat amb el treball concret, és a dir, amb les tasques que desenvolupen els treballadors als llocs de treball? Amb el segon moment argumentatiu es tractarà de respondre aquesta pregunta.

2. El treball no pot mesurar-se com en etapes anteriors. Si per a Marx «cierta cantidad de tiempo abstracto equivale a una cantidad de valor [...], hoy no tiene sentido esa unidad del trabajo como medida del valor» (Marx, 1999 [1867-1894], p. 176). Podríem extreure'n dues causes, d'aquesta incom-

4. Tot això assumint la validació empírica d'aquest fenomen hegemònic que ells descriuen, assumpte, d'altra banda, molt qüestionat. Tal com escriu Domínguez, en les teories postoperaistes hi ha una «ausència de correspondència empírica entre lo enunciado y las realidades: no es un problema de las estadísticas, sino más bien de ontologización de las descripciones locales y coyunturales del propio ámbito de los autores. Véase por ejemplo la tan traída metáfora obrero masa-obrero social, surgida de la descripción de la emigración sur-norte y la proletarianización de estas masas campesinas en las cadenas fordistas del norte italiano, que ha acabado convirtiéndose en una categoría ontológica aplicable a cualquier ámbito del universo productivo, si no mundial al menos occidental» (2008, p. 23).

mesurabilitat. En primer lloc, «la producción de capital es, hoy de manera más clara y fundamental que nunca, la producción de la vida social [...]. La producción biopolítica, por una parte, no tiene medida porque no puede cuantificarse en medidas fijas de tiempo, y por otra parte, siempre es excesiva con respecto al valor que consigue extraer de ella el capital, porque el capital nunca puede captar la vida entera» (Marx, 1999 [1867-1894], p. 178). En segon lloc, però amb relació a aquesta afirmació, el treball immaterial no es desenvolupa individualment sinó col·lectivament i col·laborativament (Marx, 1999 [1867-1894], p. 179). Per això, no hi pot haver una abstracció del treball, una avaluació i significació des d'una racionalitat economicosocial objectiva, que l'equipari en unitats-temps o unitats-producte. En resum, el producte del treball és, en tant que relacions socials, inquantificable; i el temps de treball és, en tant que és disseminat pel temps de vida, igualment inquantificable.

Però van més enllà. En el llibre *Imperio*, es llegeix que, com a conseqüència de la informatització i immaterialització de la producció, els processos laborals s'«homogeneïzen», és a dir, les pràctiques dels treballadors, com ara la manipulació de símbols i d'informació (també d'afectes), són cada cop més semblants a causa, sobretot, de l'ús de la mateixa eina: l'ordinador. «El trabajo tiende pues a la posición del trabajo abstracto», conclouen (Hardt i Negri, 2002, p. 271-272).

3. La llei del valor és inoperativa per als moviments anticapitalistes, tot i que aquests moviments poden i han d'habilitar-se nous camins teòrics sense sortir del corrent marxista. Preguntem-nos, quines implicacions té el fet d'abandonar la creença en la commensurabilitat del treball productor de mercaderies? Amb aquesta pregunta arribem al tercer i últim moment argumentatiu: el paper de la teoria del treball immaterial per als moviments anticapitalistes. Per a Hardt i Negri la manera amb la qual esdevé la tendència hegemònica que és el treball immaterial és la base de l'autonomia dels treballadors, en tant que són posseïdors dels mitjans de producció (intel·lecte, sociabilitat, subjectivitat). La seva independència del capital, juntament amb la base comuna de la seva producció (coneixement, llenguatge...), conformen les pedres de toc de la figura emancipadora que el corrent postoperaista ha erigit com a tòtem: la multitud; la potència ontològicament prèvia de la sociabilitat treballadora que en desbordar-se flueix de manera autònoma als cursos de les relacions productives. Però és veritablement necessari abandonar la teoria del valor treball per assumir el conjunt de tesis postoperaistes? Sí i no. A continuació, defensaré que reconsiderar aquest aspecte ens pot ser útil per a replantejar algunes de les seves hipòtesis més qüestionades —tant per altres autors com pels mateixos fets històrics.

2.3. REPLANTEJAMENT DE LES TESIS POSTOPERAISTES

1. Hi ha diverses *objeccions a l'argument de la incommensurabilitat* que acabo d'exposar. Ens sorprèn una imprecisió en l'ús del concepte de *treball abstracte* en comparar-lo amb el sentit que li atribuï Marx. Per a l'autor alemany no és la similitud de les tasques el que en constitueix el caràcter abstracte, sinó la seva equiparació dins de les relacions mercantils. Un segon error salta a la vista a la segona causa de la incommensurabilitat: la impossibilitat d'adscriure la producció a individus pel mode cooperatiu del treball; tornem a topar amb una imprecisió important. Per a Marx el valor és definit necessàriament pel caràcter abstracte del treball, el qual *no requereix ser dut a terme per un treballador individual* per a poder ser posteriorment equiparat o mesurat (Trott, 2007, p. 222). De fet, com hem vist —i tal com els mateixos Hardt i Negri expliquen (2004, p. 144-145)—, per a Marx «el trabajo materializado en el valor es trabajo de calidad *social* media, aplicación de una fuerza media de trabajo» (1999 [1867-1894], p. 259, la cursiva és meua). És precisament a través de relacions socials que s'equiparen els treballs concrets, siguin o no duts a terme individualment.

Apareix, així doncs, com a raó fonamental de la incommensurabilitat del treball la seva disseminació per la vida social: a causa d'això no es poden mesurar objectivament ni el temps de treball ni el seu producte. Davant d'això, alguns autors han assenyalat que la mateixa transformació del coneixement o de les relacions socials en mercaderia i, en conseqüència, la seva adquisició d'un valor de canvi comportaria la presència d'un valor que serà la seva forma de mesura (Trott, 2007,

p. 221). Dit senzillament, en tant que és un servei (un massatge, la gestió informàtica de dades o el disseny d'una imatge corporativa), adquireix un preu, és objectivat i pot ser mesurat. I li succeeix exactament el mateix al treball, en tant que mercaderia. Ja que no és cert que vivim encara dins de relacions salarials que equiparen (contractualment, per exemple) les activitats laborals a través de diferents criteris de mesura, com són les hores, la qualificació o el risc?⁵ És més, tal com indica Trott (2007, p. 221), l'absència de formes de mesurament del valor és contradictòria amb la mateixa afirmació que Hardt i Negri fan sobre la necessitat de noves estructures legals per a l'emergència de noves formes de propietats privades immaterials (2004, p. 187). En contra d'aquestes crítiques, ells afirmen reiteradament que els preus dels productes i de les activitats laborals (salaris) són arbitraris, dins del que Caffentzis denomina *escepticismo sobre el valor de las mercancías* (2005, p. 103). Segons aquest autor, cal diferenciar clarament entre no creure que el valor d'una mercaderia, existeixi o no, sigui mesurable (tal com fan Hardt i Negri) i no creure que el valor d'una mercaderia sigui objectiu (tal com fa Marx). Per a Caffentzis, la llei del valor treball no només continua operant, sinó que és més tirànica que mai (Caffentzis, 2005, p. 106).

2. Una altra hipòtesi que cal qüestionar té a veure amb la mateixa *autonomia obrera* dins de l'esmentat procés d'autovaloració. Coincideixo amb Domínguez que la classe treballadora no és autònoma del capital, la seva actuació en allò social no està autodeterminada per una lògica intacta per les relacions mercantils capitalistes, la qual cosa no vol dir que això pugui formar (ni que formi) part dels seus projectes emancipadors (2008, p. 23). Localitzar els treballadors com el motor de la història reproduïx la debilitat en la qual incorria el marxisme ortodox, en emfatitzar un dels dos pols (el capital o el treball), i enfosquit-ne la relació ambivalent i complexa (Trott, 2007, p. 223). El capital no és pura *fagocitació* de la productivitat obrera, però sí que és part essencial de la constitució productiva de la realitat social. Així doncs, les subjectivitats no estan ni absolutament determinades, ni absolutament indeterminades, per la lògica capitalista, ja que estan sempre obertes a excessos de certes condicions de possibilitat. D'aquesta manera, la «lògica de la separació» manifestada en les lluites obreres i en el seu anhel d'una societat no capitalista no necessita ser pensada tant com una determinació ontològica, com una necessitat, que com una exigència en els múltiples horitzons dels objectius polítics (Domínguez, 2008, p. 23-24).

3. D'altra banda, *la noció de treball que aquests autors postoperaistes usen ha de ser reconsiderada*. Tal com exposa Domínguez, entenen

el trabajo como una actividad humana genérica (hacer cosas que produzcan bienes y servicios de utilidad para los demás) y al mismo tiempo concreta. La unidad natural y original entre productores y obras y entre individuos y comunidades se encontraría coyunturalmente rota en el capitalismo (alienación, anomia, vampirismo) y necesariamente habría de ser reconstruida sin la pesada carga que como lastre supone el capital. Pero en realidad el trabajo da cuenta de unas relaciones sociales históricamente específicas, aquellas para las cuales su determinación salarial sitúa a la actividad productiva como mediación social dominante sobre el conjunto de las actividades sociales (Domínguez, 2008, p. 23-24).

L'emancipació, en consonància amb la proposta marxista, hauria de passar per un alliberament del treball en tant que realitat capitalista, així com el desenvolupament històric estaria impulsat —parcialment, relativament— per una contradicció entre la producció (forces productives) i el mercat (relacions de producció).⁶ Així mateix, la fusió entre treball i sociabilitat ha de ser pensada

5. Exposant l'obra de Marx, acostuma a associar-se el procés d'abstracció del treball únicament a l'equiparació dels temps de treball necessaris socialment. Tanmateix, tal com exposa Heinrich, hi ha dos tipus més de reduccions, a saber: el «valor d'ús social» i la qualificació de la força de treball (2008, p. 68).

6. Vull aclarir que aquesta crítica no es proposa com un exercici de fidelitat al «veritable» Marx. La sociologia no entén de filiacions, de manera que, parafrasejant Bourdieu (2005, p. 88): no es tracta de veure qui és el millor fill, sinó de qui és el major bastard.

i posada en funcionament d'una altra manera. No totes les comunicacions i les relacions socials creen les condicions necessàries perquè els treballadors desenvolupin una identitat col·lectiva solidària i, molt menys, una agència comuna —perquè això succeeixi han d'ocórrer multitud de factors.

4. Finalment, el *problema més important de l'omissió de la teoria del valor*, tal com indica García, és que «va a eludir-se subrepticiament la consideració de las formas abstractas de regulació socio-institucional de los ciclos de socialización y movilización del “trabajo vivo”: el empleo, el mercado de trabajo, el salario social, los sistemas educativos... ausencias muy significativas». I això es deu al fet que: 1) la transformació del pes estadístic dels treballs lligats al tractament de símbols i afectes, amb relació a la intervenció material, resulta inintel·ligible i desconnectada de l'augment exponencial dels temps de formació per al conjunt de les poblacions. I 2), la teoria del treball immaterial no facilita l'anàlisi de com incorporen les empreses els coneixements, de com mitjançant el seu ús s'augmenta el valor de la producció, i de si aquest increment es fa a través de mitjans de producció o de l'activitat humana; qüestions que queden respostes per endavant (García, 2006, p. 207).

A més, la teoria del valor treball és una *eina de gran utilitat per als moviments anticapitalistes*. Caffentzis assenyala les tres raons principals d'aquesta afirmació: 1) ens proporciona una aparentment precisa i commensurable definició de l'explotació en el sistema capitalista; raó crucial, atès que l'explotació està naturalitzada en la seva forma salarial. 2) Ens abasteix d'una narrativa que pot ser usada pels treballadors d'una manera antagonista i en la qual ells són actors fonamentals de la trama. Amb això s'estableix *un punt de vista* interessant i interessat. 3) Com que el treball és la força principal de creació de valor, els treballadors són representats com agents valuosos i creatius per si mateixos (2005, p. 89).

En consonància amb el plantejament d'autors com Rolle o Postone, defenso que *el treball pot continuar sent entès, en la nostra situació històrica concreta, com un conjunt d'activitats que resulten comparades, mesurades i avaluades les unes en relació amb les altres, al mateix temps que proveeixen una utilitat social en termes de béns i serveis*.⁷ És possible analitzar de quina manera aquestes activitats estan subjectes a regulacions socials (mercantils, jurídiques, administratives...) que permeten un intercanvi generalitzat d'aquests béns i serveis a través de l'«equivalent general» que són els diners. Es tracta de treball assalariat, en el qual les mateixes activitats adopten la forma de mercaderia, no només per l'adscripció jurídica i contractual a un estatut assalariat, sinó per posar en usdefruit la nostra capacitat de treball per a participar en l'intercanvi de béns (Lahire *et al.*, 2005, p. 37). Tot això, per descomptat, no significa que no estiguem obligats a revisar indefinidament els sistemes de mesurament i avaluació del treball: la teoria del valor treball continuarà sent operativa només mentre pugui ser repensada i rearticulada en condicions sociohistòriques noves.

3. La materialitat del treball immaterial

Ara analitzaré la presumpta «immaterialitat» del treball amb la intenció d'aportar claus per reconstruir una aproximació a les formes de treball en les societats tardocapitalistes, en la qual allò que és material i allò que és corpori no quedin exclosos de l'anàlisi, en contraposició a les propostes postoperaistes.

7. El treball és, segons aquests autors, una «noció composta» que designa: 1) una activitat productiva concreta (gestos específics que el lloc ocupat imposa a l'operari), però també, i simultàniament, 2) temps de treball, socialització, formació, recuperació i oci, abstractament homologats, comparats, avaluats i jerarquizats mitjançant una multiplicitat de *mesures socials*. Mesures sempre relatives als *resultats* del treball, a les *activitats* i a les *capacitats* (GARCÍA, 2006, p. 39).

3.1. EL VELL FANTASMA DEL DUALISME MENT-COS

La distinció entre un treball immaterial i una altra mena de treball que fos possible denominar *material* es relaciona, amb molts matisos, amb categories que no són en absolut noves. En les teories modernes sobre el treball trobem la clara i estesa expressió del *treball manual* enfront del *treball intel·lectual*, distinció que no fa sinó remetre a categories més antigues que distingien entre la vida activa i la vida contemplativa (Arendt, 2005 [1958], p. 39-42). De fet, és precisament aquest antic rerefons el que ens interessa aquí —i no tant la similitud entre les categories material/immaterial, manual/intel·lectual—, ja que distingir un treball desenvolupat per les mans d'un altre desenvolupat per l'intel·lecte adquireix el màxim sentit en la mesura que transporta, com si es tractés d'una cacofonia, la veu d'un fantasma: el dualisme que diferencia el cos i l'ànima (esperit, ment), una de les dicotomies més poderoses de la cultura occidental. Però, i potser aquest és el punt cardinal, la teoria del «treball immaterial» no es limita a secularitzar l'antiquat «treball espiritual», oposat a un treball productiu (Marx, 1972 [1857-1858]), sinó que *reproduïx i actualitza la jerarquia que la distinció cos/ànima ha aixoplugat al llarg dels segles*. Una tradició que transcorre pel cristianisme i Descartes, i que magnifica la importància de l'ànima (el subjecte), en tant que realitat pura de la persona i habitant del cos, el qual queda relegat a una carcassa funcional (Le Breton, 2002).

Que potser els autors postoperaistes han interpretat literalment la metafòrica sentència de Zarifian segons la qual «és l'ànima de l'operari la que ha de descendir a l'oficina»? No n'hem de menysprear els esforços teòrics ni la riquesa de matisos de molts dels seus textos. Tal com Hardt i Negri exposen en diferents fragments de les seves obres més famoses, el treball immaterial és tant físic com intel·lectual (2004, p. 137), de tal manera que no es pot obviar el paper dels «cossos i els cervells» (2002, p. 44, 85, 231, 317) en el procés laboral. Per altra banda, Lazzarato no té inconvenient a afirmar que les distincions com ara manual/intel·lectual o concepció/execució —que servirien per a entendre el món laboral anterior— han estat «trascendidas simultáneamente dentro del proceso de trabajo y reimpuestas como exigencias políticas en el proceso de valoración» (1996, p. 134). No obstant això, aquestes balises aconseguen protegir-nos del xoc contra el dualisme ment-cos? Més aviat indiquen lluminosament l'entrada als seus intersticis, pels quals Lazzarato, Hardt i Negri no deixen de circular al llarg de les seves obres.⁸ Així ho afirmarà Paolo Virno, en el pròleg de l'edició castellana de *Gramática de la multitud* —en què es defensa de la crítica de Hardt i Negri al caràcter poc corporal (*biopolític*) i excessivament lingüístic de la seva noció de *treball*—, en qüestionar-se el «descarat dualisme cristià i cartesià» del treball de la famosa parella postoperaïsta (2003, p. 17). Astut, el napolità, «engreixa la carn del verb» en un paràgraf i fuig, sense que puguem oïr ni un bocí d'aquesta carn al llarg del llibre. Considerem ara la materialitat d'aquest treball presumptament immaterial.

3.2. CERCANT ALLÒ MATERIAL DEL TREBALL

Des de la meua perspectiva, *aquells trets amb els quals es defineix el treball immaterial no contradueixen la materialitat del procés laboral sinó que la impliquen rotundament*. A continuació, vull incidir en la importància del caràcter material de les activitats i dels productes del treball a les societats tardo-

8. S'ha d'admetre que l'obra de Lazzarato descriu un cert gir a partir de la publicació *Les revolutions du capitalisme* (2004a). La seva autorevisió des de les categories de Tarde, Deleuze i Guattari el doten d'una sensibilitat més gran per la dimensió material dels processos laborals i de subjectivació, a través del paper del desig o la relació mónada-totalitat. La seva aproximació, tot i que més madura i fèrtil, no posa en dubte el dualisme ment-cos, sinó que el reactualitza a través dels termes *cos* i *ànima* (2004b, p. 204-207). Així mateix, la seva concepció del *treballador immaterial* es manté en els aspectes fonamentals (2004b, p. 193-195).

capitalistes. Ens preguntarem, en primer lloc, quin té en les *activitats* del treball allò material —sia humà (1) o no humà (2)— per centrar-nos posteriorment en els seus *productes* (3).

1. No és difícil reconèixer que allò material *intercedeix* en totes les tasques que constitueixen el treball concret. En primer lloc, i no necessàriament de manera central, ens topem amb el *cos humà*. Si bé la força física humana, muscular, ha deixat de ser progressivament la font de la producció, altres habilitats, com, per exemple, la destresa i la velocitat, han ocupat un paper protagonista. Paral·lelament, han augmentat els llocs de treball lligats a l'anomenat *sector de serveis*, en els quals s'han estès tasques com ara la producció d'informació (de tot tipus), el maneig de noves tecnologies i l'atenció al públic. Aquestes tasques exigeixen una sèrie de qualificacions o coneixements adquirits i aplicables, i també el desenvolupament d'habilitats intel·lectuals, socials i psicoafectives. Arribem a un punt decisiu, ja que és la preponderància creixent d'aquestes «destreses» no manuals o musculars (en un sentit literal) la que defineix el treball immaterial segons Lazzarato.

Bé, abans de res, hem de *desterrar la idea que els treballadors fabrils (de qualsevol època) no utilitzaven coneixements i habilitats intel·lectuals i psicoafectives*. Per a Saunier (2005, p. 161), aquests coneixements, adquirits a través de l'experiència i les diferents formes de socialització, foren decisius per al funcionament de les indústries i aprofitats àvidament pels patrons en el refinament de l'organització del treball. Coneixements i habilitats intel·lectuals, per tant, diferents dels que es posaven en pràctica en altres processos laborals i, sobretot, poc reconeguts en aproximacions posteriors per part dels científics socials (Saunier, 2005, p. 131-154).

En segon lloc, és indispensable afirmar una obvietat: *les activitats intel·lectuals, i de manera més evident les anomenades psicoafectives i socials, són dutes a terme, entre altres elements, pel cos*. No es tracta d'identificar l'intel·lecte amb el cervell, sinó de comprovar que el que fa l'intel·lecte afecta i és afectat pel que fa el cos.⁹ Que potser els coneixements no s'incorporen i es posen en pràctica mitjançant activitats en les quals s'utilitza el cos i els seus sentits?; el maneig dels ordinadors, no implica multitud de destreses físiques i també el manteniment de postures concretes?; l'assumpció de responsabilitats, el treball en equip, les habilitats emprenedores i de motivació no afecten el sistema parasimpàtic, entre multitud de components carnals, i estan possibilitades gràcies a aquest sistema? Per acabar, en la gestió afectiva en les relacions amb el públic, que potser no són activitats constituïdes principalment per la presència física i el llenguatge corporal?

Aquí hem d'aturar-nos. El lector més eixerit ja s'haurà adonat que en aquest darrer apartat hem incorregut en allò que anteriorment hem qüestionat: la separació conceptual entre el cos i l'intel·lecte. Per destacar el paper del cos he hagut de diferenciar-lo de l'altre pol: la ment. El repte analític de superar aquest dualisme no exigeix desempallegar-nos definitivament d'una infinitat de termes que fan referència a la dimensió «intel·lectual» o «corporal» —absolutament present tant en el llenguatge quotidià com en l'utilatge científic i, en aquest sentit, de gran utilitat. Més aviat, se'ns imposa prendre consciència, d'una banda, de la violència que exercim en recrear distincions excessivament rígides i esquemàtiques («allò» ho fa el cos, «allò altre» ho fa l'intel·lecte) i, de l'altra, de l'absurditat que comporta pensar que «ambdues» dimensions podrien actuar independentment sense una articulació contínua i dinàmica.

2. Ara bé, el fet de limitar-nos al cos humà en l'estudi del treball i la seva materialitat representaria una gran omisió. L'agència d'allò *no humà* ha estat, curiosament, un aspecte poc destacat per les aproximacions crítiques al postoperisme considerant l'importantíssim paper de la tecnologia —particularment, la informàtica— a les narratives que expliquen les mutacions del nou ordre mundial i laboral.

9. Per sostenir aquesta afirmació em baso en el treball fet per García Selgas (1994, 2006a), el qual planteja el caràcter encarnat del coneixement i la corporalitat com a rerefons del marc de sentit de l'agència. El «cos» és vist així com la «materialidad significativamente conformada, como la estructura dinámica de interacción con el medio, que alimenta nuestros procesos cognitivos y volitivos; y como el asiento de la estructuración social, que hace posible la realización de acciones y la reproducción de estructuras» (1994).

El coneixement pren forma no només en les persones i les seves agències, sinó que igualment s'objectiva, es materialitza, en tecnologies i artefactes de tota mena. Seria convenient entendre aquí la tecnologia en un sentit ampli, no només com a màquines («artificis per a aprofitar, dirigir o regular l'acció d'una força»), sinó com un «conjunt de teories i tècniques que permeten l'aprofitament pràctic del coneixement científic». En aquest sentit, cal reconsiderar el fèrtil concepte de *general intellect* com a saber objectivat entre el treball viu i el sistema de màquines (Marx, 1972 [1857-1858], p. 229). Tant els ordinadors, les xarxes d'Internet o els programes informàtics com els protocols d'actuació, els sistemes de normes i els discursos de gestió empresarial estan materialitzats en els processos pels quals es desenvolupa el treball concret. En l'anàlisi dels processos d'objectivació (inscripció, encarnació) mitjançant els quals el coneixement discorre per textos, gràfics, pedagogies o protocols, queda trastocada novament per la distinció substantiva entre allò material i allò immaterial, allò cognitiu i allò corporal. A tall d'exemple, els receptaris per a gestionar l'estrès laboral, objectivats en esquemes, conceptes i tècniques, dictats per llibres de *management* o per experts en recursos humans, no són simplement memoritzats per una ment flotant i aïllada, sinó que són fixats en pràctiques recurrents i generatives.

L'encarnació de disciplines i normes laborals (sobre el tracte al client, el maneig de noves tecnologies...) s'assembla a l'aprenentatge d'una coreografia, en el qual la memòria i el cos s'entrellacen en el gest fins a fer-se indistingibles. Allò objectiu i allò subjectiu deixen de ser una dicotomia útil en l'aproximació al desplegament del treball concret. Trobem tecnologies com a *coneixement humà objectivat* a màquines, textos, normes o protocols. Tecnologies l'aprenentatge de les quals es dona en *processos d'encarnació*, en els quals l'eina (*artefactual*, conceptual) i la persona es fonen en una *agència compartida* difícil de separar. És a dir, són processos d'encarnació experimentats, viscuts, en l'operar conjunt de la persona, l'artefacte i el rerefons. I aquesta agència (també, aquestes disposicions) i aquesta experiència són les que constitueixen, parcialment, les activitats del treball.

El treball concret descriu una trama de quasiobjectes i quasisubjectes o, més ben dit, una trama de fluxos, en tant que processos d'objectivació i subjectivació continus i múltiples en els quals és complicat deduir objectes o subjectes fixos. Amb el nostre intent de fotografiar, o detenir, aquestes figures en trànsit constant, ens arriquem a distorsionar el caràcter processual de les seves relacions i agències. I és que aquestes entitats no són prèvies a les seves relacions, sinó que resulten d'elles mateixes i de manera indeterminada i contingent. En l'anàlisi del treball concret hem d'emfatitzar les relacions, o les articulacions, que s'estableixen, de manera precària i dinàmica, entre «actants».¹⁰ Aquestes agències són tant humanes com no humanes i la seva materialitat no pot ser, en cap cas, dubtada.

3. En darrer lloc, centrem-nos en els *productes*. Per a Hardt i Negri és el seu contingut el que marca el caràcter immaterial del treball que el produeix. I quins són aquests productes? Comunicació, relacions socials, cooperació, coneixement, informació i afectes (2004, p. 143). Hem de considerar, primer, la complexa fusió entre l'activitat laboral i el seu producte, que hem apuntat abans en tractar Virno, per a qui el fet d'oferir un servei (un massatge, per exemple) constitueix un servei en si. Si aquesta fos la realitat de tots els treballs immaterials, seria suficient el que he presentat en els punts 1 i 2 sobre la materialitat (humana i no humana) de l'agència. No obstant això, no és així. Defenso que en la majoria d'ocasions *pot i ha de distingir-se l'acció concreta del treball i el resultat dels efectes d'aquesta acció, que són objectivables de manera diferenciada*. Qualsevol activitat sanitària (la injecció de l'infermer, la intervenció quirúrgica de la cirurgiana), exemple molt apellat en les teories del treball immaterial, deixa al seu pas un efecte localitzable fàcilment i, fins i tot, quantificable. Amb altres tasques «virtuoses», com ara la del docent, el treballador domèstic o la concertista, podem distingir l'experiència del treballador respecte de la del consumidor; el resultat,

10. Actant entès com Haraway, «entidades colectivas que hacen cosas en un campo de acción estructurado y estructurante» (1999, p. 139).

igualment, és mesurable en nombre de classes o de concerts, pels quals rebrà un determinat salari o rèdit. Aquests aspectes en conformen, en part, el caràcter objectiu.

Quelcom semblant succeeix amb les relacions socials, la cooperació o la comunicació, autèntics emblemes de la immaterialitat per als nostres autors. Aquí corren el perill d'abusar d'una «pictòrica de les ones ultrasòniques», per a la qual la relació social o la comunicació serien quelcom imperceptible i invisible davant l'analista més pertinaç. Des de la meua perspectiva, hi ha poques raons per les quals es pugui defensar la immaterialitat d'aquestes pràctiques socials. En primer lloc, perquè *tota pràctica comunicativa (i social) té lloc en un medi*. Aquest medi és tant humà (carnal) com no humà (des de l'aire fins a la tecnologia) i afecta i defineix el desenvolupament de la pràctica com un factor constitutiu de la mateixa pràctica. Així mateix, tota pràctica, a més de succeir en un rerefons, comporta i implica la materialitat del seu propi agent, materialitat no només com a element passiu que permet que actui «el subjecte», com aquell fantasma cartesiana que habita i dirigeix el cos, sinó com un factor decisiu en el procés de constitució del sentit de les mateixes pràctiques (García Selgas, 1994); per això, el potencial del concepte de *mediació* (Casado, 2007, p. 96-98).

D'altra banda, trobem els productes generalment anomenats *intangibles*, com ho són aquells relacionats amb el coneixement, la informació, l'imaginatiu, la cultura, allò simbòlic, allò textual o allò afectiu. La classificació és poc rigorosa en els textos de Hardt, Negri i Lazzarato, i semblen diferenciar-se entre dos tipus més generals: els intel·lectuals i els afectius. Assumint el caràcter corporal indubtable dels segons —qualsevol domini de les emocions, pròpies o alienes, implica la conjunció de les dimensions fisiològica, cognitiva i social, distingibles només analíticament (Hochschild, 2008, p. 111)— parem atenció als primers, els intel·lectuals.

En un acostament immediat, sembla coherent afirmar que les idees que produeix un publicista o una escriptora són difícilment objectivables, per la qual cosa bé podria tractar-se d'alguna cosa sense matèria, quelcom no perceptible. Sabem que les idees s'expressen de diverses formes materials; tanmateix, es pot mantenir que el moment essencial d'aquesta mena de tasques consisteix precisament en la feina mental de concepció. En aquest punt, considero que *mai no es produeix una idea en si mateixa, sinó que aquesta es constitueix necessàriament en i per a un suport material, sigui text, parla o imatge*. El suport, el format i les tasques d'inscripció intercedeixen, a més, en la manera com aquesta «idea» és pensada o produïda (Abril, 2007). Això em fa afirmar que, almenys pel que fa al treball, no podem imaginar cap dels seus resultats desvinculat de tota una trama material que en permet l'exposició als sentits, allò precisament que n'afirma la materialitat. D'altra banda, és obvi que Hardt i Negri no afirmen el caràcter immaterial absolut dels productes. Això ens fa plantejar-nos si cal parlar de *proporcions d'immaterialitat*, o si el simple fet que el producte contingui algun aspecte informacional o cognitiu ens porta a la seva immaterialitat intrínseca, la qual cosa imposaria la pregunta següent: hi ha, aleshores, quelcom sense un component immaterial, és a dir, sense un component semiòtic, cultural, informatiu? Crec que amb aquesta argumentació queda plantejat el qüestionament a la immaterialitat de qualsevol tipus de treball, sigui quina sigui la seva activitat o el seu producte.

4. Conclusions

Amb aquesta revisió crítica de la noció postoperaista del *treball immaterial* he intentat assenyalar, negativament i de manera molt esquemàtica, portes d'entrada alternatives al fenomen del treball a les societats capitalistes contemporànies. L'extensió de l'ús d'aquest terme podria ocultar algunes dimensions que considero molt importants per a l'anàlisi sociològica del treball. En aquest text, m'he centrat fonamentalment en dos aspectes principals.

En primer lloc, he defensat la utilitat de la *teoria del valor treball de Marx, per la qual el treball té un doble caràcter, concret i abstracte*. El terme *treball* hauria, així, d'evitar caure en conceptualitzacions genèriques, per referir-se al treball en unes condicions sociohistòriques concretes. De la mateixa manera, abordar el treball no tan sols com una activitat o praxi, sinó com tot un conjunt

de relacions socials, introduirà multitud d'elements d'estudi i un nivell més gran de complexitat en la nostra anàlisi.

En segon lloc, he fet èmfasi en la *materialitat dels processos de treball*, no en oposició al que mantenen Lazzarato, Hardt o Negri, sinó més aviat enfront de les possibles conclusions i derives que podrien obtenir-se del desenvolupament de les seves eines conceptuals. Entre aquestes eines, em sembla pertinent remarcar-ne tres.

- El reforçament del dualisme ment-cos, el qüestionament del qual il·luminarà nous itineraris a l'analista, cosa que fomenta una aproximació més centrada en les agències i les relacions —en les quals sempre trobem, de manera processual, la indistinció entre ambdós pols de la dicotomia.
- La prominència d'allò mental o d'allò cognitiu davant d'allò carnal o corpori en l'abordatge teóricoempíric del treball en les societats del capitalisme tardà. Em sembla interessant parar atenció al caràcter encarnat del coneixement i els afectes a les pràctiques socials i comunicatives del treball. Al mateix temps, qüestionar les figures històriques dels treballadors fabrils, fordistes, manuals, reconsiderant el paper que a la seva feina representava justament allò cognitiu o allò afectiu.
- La sobrepresència de l'ésser humà en els processos laborals. Això pot ser replantejat des de la idea d'una hibridació de l'àmbit d'allò humà i d'allò no humà (especialment, dels rerefons i les tecnologies) a les agències laborals. I, d'aquesta manera, es pot qüestionar el protagonisme de l'ésser a l'esfera del treball buscant una indistinció més gran entre aquest treball i el seu medi, a través d'agències compartides. Conceptes com *actant* o *mediació* contribuiran en aquest sentit.

Els escrits de Lazzarato, Hardt i Negri entorn del treball immaterial il·luminen aspectes de gran importància de les nostres societats i no han de ser obviats. Tanmateix, tal com he mirat de defensar en aquest article, les seves propostes poden i han de ser revisades en vista de noves formulacions de la teoria del valor treball que considerin la materialitat del treball en totes les seves dimensions. Queda per fer, d'ara endavant, un estudi més detingut i fixat en processos laborals concrets, de manera que sigui possible donar contingut a les tesis aquí esbossades. Continuar, així, el relleu entre el desplegament teòric i la lluita pràctica amb una realitat social històricament situada.

5. Referències bibliogràfiques

- ABRIL, Gonzalo (2007). «La información como formación cultural». CIC, núm. 12, p. 59-73.
- ARENDT, Hannah (2005 [1958]). *La condición humana*. Madrid: Paidós.
- BELL, Daniel (2006 [1972]). *El advenimiento de la sociedad post-industrial*. Madrid: Alianza.
- BOURDIEU, Pierre (2005). *Capital cultural, escuela y espacio social*. Mèxic, D. F.: Siglo XXI.
- CAFFENTZIS, George (2005). «Immenseurable value? An essay on Marx's legacy». *The Commoner*, núm. 10.
- CASADO, Elena (2007). «La des/reconstrucción de la comunicación en las sociedades de la información». A: SÁNCHEZ, María José; REIGADA, Alicia [ed.]. *Crítica feminista y comunicación*. Sevilla: Comunicación Social.
- CORIAT, Benjamin (2001). *El taller y el cronómetro: Ensayo sobre el fordismo, el taylorismo y la producción en masa*. Madrid: Siglo XXI.
- DOMÍNGUEZ, Mario (2008). «Trabajo material e inmaterial. Polémicas y conceptos inestables, marco teórico y estado de la cuestión». *Youkali*, núm. 5, p. 5-24.
- FORTUNATI, Leopoldina (2007). «The immaterial labour and its machinization». *Ephemera*, núm. 7 (1), p. 139-157.
- GARCÍA, Jorge (2006). *El trabajo como relación social: una problematización del modo de construcción del objeto a partir de la sociología del salariado de Pierre Naville*. Tesi doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- GARCÍA SELGAS, Fernando (1994). «El cuerpo como base del sentido de la acción social». REIS, núm. 68, p. 41-83.

- GARCÍA SELGAS, Fernando (2006a). «Apuntes sobre la interdependencia entre sentido y corporalidad». A: MUÑOZ, Beatriz; LÓPEZ GARCÍA, Julián. *Cuerpo y medicina*. Càceres: Cicon.
- (2006b). «Bosquejo de una teoría de la fluidez social». *Política y Sociedad*, núm. 43/2, p. 13-31.
- HARAWAY, Donna (1999). «La promesa de los monstruos. Una política regeneradora para otros inapropiados/bles». *Política y Sociedad*, núm. 30, p. 121-163.
- HARDT, Michael; NEGRI, Antonio (2002). *Imperio*. Barcelona: Paidós.
- (2004). *Multitud, guerra y democracia en la era del imperio*. Barcelona: Debate.
- HEINRICH, Michael (2008). *Crítica de la economía política. Una introducción a 'El Capital' de Marx*. Madrid: Escolar y Mayo.
- HOCHSCHILD, Arley Russell (2008). *La mercantilización de la vida íntima*. Buenos Aires: Katz.
- IGLESIAS, Pablo (2005). «Posoperaismo, fin de la teoría laboral del valor y nueva dimensión conflictiva de clase». *Nómadas*, vol. 11, núm. 1, p. 305-319.
- LAHIRE, Bernard [et al.] (2005). *Lo que el trabajo esconde*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- LAZZARATO, Mauricio (1996). «Immaterial labour». A: VIRNO, Paolo; HARDT, Michael. *Radical thought in Italy: a potential politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (2001). «El ciclo de la producción inmaterial». *Revista Contrapoder*, núm. 4/5, p. 38-42.
- (2004a). *Les revolutions du capitalisme*. París: Les Empêcheurs de penser en rond / Le Seuil-October.
- (2004b). «From Capital-Labour to Capital-life». *Ephemera*, núm. 4 (3), p. 187-208.
- LAZZARATO, Mauricio; NEGRI, Antonio (2001). «Trabajo inmaterial y subjetividad». *Trabajo inmaterial y producción de subjetividad*. Rio de Janeiro: DP&A.
- LE BRETON, David (2002). *La sociología del cuerpo*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- MARX, Karl (1972 [1857-1858]). *Elementos fundamentales para la crítica de la economía política (borrador) 1857-1858*. Vol. 2. Mèxic, D. F.: Siglo XXI.
- (1980). *Teorías sobre la plusvalía: Tomo IV de 'El Capital'*. Vol. I. Mèxic, D. F.: Fondo de Cultura Económica.
- (1999 [1867-1894]). *El Capital: Crítica de la economía política*. Vol. I. Mèxic, D. F.: Fondo de Cultura Económica.
- NEGRI, Antonio (2001). *Marx más allá de Marx*. Madrid: Akal.
- POSTONE, Moishe (2005). «Repensando a Marx (en un mundo post-marxista)». A: *Lo que el trabajo esconde*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- ROLLE, Pierre (2005). «El trabajo y su medida». A: *Lo que el trabajo esconde*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- SAUNIER, Pierre (2005). «Las tribulaciones de la autonomía y del saber obreros». A: *Lo que el trabajo esconde*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- STROOBANTS, Marcell (2005). «La mutación al servicio del sistema productivo». A: *Lo que el trabajo esconde*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- TOURAINÉ, Alain (1973 [1969]). *La sociedad post-industrial*. Barcelona: Ariel.
- TROTT, Ben (2007). «Immaterial labour and world order: an evaluation of a thesis». *Ephemera*, núm. 7 (1), p. 203-232.
- VIRNO, Paolo (2003). *Gramática de la multitud*. Madrid: Traficantes de Sueños.